

Makale Geliş Tarihi: 22.11.2019

Makale Kabul Tarihi: 26.02.2020

LÊKOLÎNEK LI SER ŞÊX MERÛFÊ NODEYÎ Û FERHENG WÎ YA MENZÛM KITABU EHMEDIYEE*

Zeydin Güllü¹

KURTE

Ferhengên menzûm ên ku bi perspektîfeke berfireh derfeta lêkolana zimanekî didin mirov hem berhemên girîng in hem jî bo hînbûna zimanekî biyanî xebatên berdar in. Ev ferheng, bi armanca hînkirina zarokan a agahiyên bîngêhî ên zimanekî hatine amadekirin. Digel vê yekê, bîngêheke zimannasîyê, agahiyên di derbarê kêş û pîvanan de û jî yên meyla wan li şairîyê heyî re bîngêhek çekirine. Ji vî aliyê ve ev ferheng jî aliyê xwe yê edebî bêhtir, bi aliyê xwe yê hînker hatine zanîn. Em dê di vê xebata xwe de di derbarê ferhenga menzûm *Kitabu Ehmediyeyê* û kesayetiya edebî û jiyana muellifê wê, Şêx Merûfê Nodeyî de agahiyên bidin. Di vê xebatê de, piştî hin agahiyên kurt ên di derbarê kevneşopîya ferhengên menzûm û Şêx Merûfê Nodeyî de, em dê jî aliyê ruxsarî, naverokî û zimên ve ferhenga muellifî vekolin.

Peyvên Sereke: Ferhengên menzûm, perwerde, Kitabu Ehmediye, Şêx Me'rûfê Nodeyî

Şeyh Maruf Nodeyî ve Kitabu Ehmediye Adlı Sözlüğü Üzerine Bir Araştırma

ÖZ

Bir dili geniş perspektiften inceleme imkanı sunan manzum sözlükler, yabancı dil öğrenmede verimli olmanın yanı sıra önemli eserlerdir. Bu sözlük, yabancı bir dilde çocuklara temel bilgileri vermek üzere hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra sözlükler, okurlara temel bir dilbilgisi, vezin hakkında bilgiler verip şairliğe meyli olanlara da bir temel oluşturmuşlardır. Bu bakımdan bu sözlükler edebi yönlerinden çok öğretici yönleriyle bilinmişlerdir. Bu çalışmamızda manzum bir sözlük olan *Kitab-u Ehmediye* ve müellifinin hayatı ve edebi kişiliği hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Bu çalışmada, manzum sözlük geleneği ve Şêx Merûfê Nodeyî hakkında kısa bilgiler verdikten sonra müellifin sözlüğünü şekil, muhteva ve dilsel açıdan incelemeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Manzum Sözlükler, Eğitim, Kitabu Ahmediye, Şeyh Maruf Nodeyî

* Ev xebat jî teza Lîsansa Bilind ya bi navê “Transkrîpsiyon û Vekolîna Kitabu Ehmediyeyê” hatiye wergirtin.

¹ rodiaryan73mail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0242-6120>

A Research on Sheikh Marof Nodeyi and His Dictionary Called Kitabu Ehmediye

ABSTRACT

The dictionaries written in verse, which provide the opportunity to examine a language from a broad perspective, are very important work, besides being productive in learning a foreign language. These dictionaries have been designed to give children basic knowledge in a foreign language. In addition, they have provided children with the basic grammar and basis for those who were keen on meter knowledge, and prone to poetry. In this respect, these dictionaries are known for their educative aspect rather than literary aspect. In this study, we will try to give information about the personality and life of Sheikh Marof Nodeyi, the author of Kitabu Ehmediye. In the study, after giving brief information about the tradition of dictionaries written in verse, we will try to examine the author and his dictionary in terms of form, content and language.

Keywords: Dictionaries, Education, Kitabu Ehmediye, Sheikh Marof Nodeyi

Destpêk: Ferhengên Menzûm

Menzûme di nav edebiyata klasik de cureyêke serbixwe û kêrhatî ye. Zimanê menzûmeyan zimanê helbestkî ye. Zimanê helbestkî jî xwediyê taybetmendiyên wekî kêş û serwayan e. Ev yek derfetê didin şair ku metna xwe bi awayekî edebî vehone. Bi vê yekê di zanistên wekî tib, astronomî, dîrok, pendname, zimannasî û gramerê de ev awa hatiye tercîhkirin. Ji bo parastin û neqilkirina zanistan pêdivî bi nivîsê hebû, derfeta vê yekê jî menzûme bûn. Atabey Kılıç derbarê vê de weha dibêje:

“Ji ber ku zanistên Îslamî gelemperî bi neqlê ve girêdayî bûn, bêyî xirabûna wan parastin û neqilkirina wan ya ji bo nîşên nû gelek girîng bû. Tabîî rêyek qewî ya vê jî piştî nivîsandina berhemê, ezberkirina wê ya ji aliyê aliman ve bû. Rêya herî hêsan ya ezberkirina pirtûkekê jî menzûmkirina agahiyên wê bû” (Kılıç, 2006a: 85)

Xebateke din jî ya bi vê cureyê hatîye nivîsandin ilmê luxetê ango ferhengszazîyê ye. “Ji aliyê nivîsandinê ve ferheng di du kategoriyan de tên nirxandin. Ya yekem, ferhengên ku di peywenda kêş û pîvanê de bi awayê helbestkî hatine nivîsîn, ya din jî yên ku di roja me de bi terzê pexşanê tene nivîsîn”. (Ertekin, 2017: 91). Ji ferhengên di peywenda kêş û pîvanê de hatine nivîsîn re ferhengên menzûm tê gotin. Ferhengên menzûm ji aliyê zanistî ve herçendî berhemînên ne ciddî û têrker bin jî (Kılıç, 2006^a: 81) ev ferheng di rojhilata navîn de gelekî hatine bikaranîn.

Cara ewil ev ferheng ji bo fêmkirina hedîsên pêxember bi rêya pirsên sehabeyan ên ku ji pêxember dipirsîn di nav Ereban de hatine kirin (Durmuş, 2009: 398). Pişt re ji aliyê civakên din ve ji bo fêmkirina Qur’anê û hedîsan hatine nivîsandin (Gümüş, 2007: 425; Mesud Lutfî Efendi, 2012: 9). Digel vê, ev ferheng ji bo hînkirina kêşa erûzê, nîşandana ilm û hunerê û hêskirina ezberê jî hatine nivîsandin.

Ferhengên menzûm cara ewil di nav Ereban de hatine nivîsandin û ferhenga menzûm a ewil bi yekzimanî û bi terzê qesîdeyê ji aliyê Îsmail b. Îbrahîm b. Muhammed er-Ribî ve (k.d.1087) bi navê *Qeydu'l- Ewabid* bi terzê qesîdeyan hatiye nivîsîn (Kaplan, 2017: 215). Di mijara ferhengên duzimanî de agahîyeke tekûz tune ye. Lewra li gorî Kılıç a ewil ji aliyê Bedruddîn Ebû Nasr Mes'ûd b. Ebî Bekr el-Ferahî ve bi navê *Niâbu's-Sibyan* bi zimanê Erebi-Farisî hatiye nivîsîn (2006^b: 67). Li gorî İnce, di dîrokê de ferhenga menzûm a tê zanîn a Reşîduddîn Watwat e (İnce, 2002:177). Di nav Farisan de Nisabu Sibyana el-Ferahî, û di nav Tirkan de *Tuhfe-i Husama* Husam b. Hesen ferhengên duzimanî yên ewil in (Kaplan, 2017: 215; Kılıç, 2006^b: 67).

Piştî van xebatên ewilîn di her sê zimanan de jî di qada ferhengسازیyê de xebatên girîng hatine kirin. *El-Qamûsu'l-Muhît* a Fîrûzabadî û *Tac-ul-Luxat û Sihah-ul-Erebiye* ya Cewherî di nav Ereban de bi yek zimanî hatine nivîsandin û piştî van xebatên duzimanî dest pê kirine. *Dustûru'l-Luxa* ya Edîb Natannazî ji bo Farisan fêrî Erebi bike hatiye nivîsandin. Ji nav Farisan kesên wek Qetranê Tebrîzî, Surûrê Kaşanî û İncûyê Şîrazî di ferhengسازیyê de derketine pêş. Di nav Tirkan de ewil Mehmûdê Qaşgarî ferhengek nivîsandiye lê ev ferheng ne bi terzê menzûm hatiye nivîsandin. Piştî *Tuhfe-i Husama* Husam b. Hesen Ebdulletîf Ibn Melek jî ferhengek bi navê *Lugat-i Ferîşteoğlu* nivîsandiye.

Di edebiyata Kurdî² ya klasik de heşt ferheng bi awayê menzûm hatine nivîsandin. Wek belgeyên li ber destan jî tê zanîn, ferhenga yekem *Nûbihara Biçûkan* a Ehmedê Xanî (1651-1707) ye. Xanî, di ferhengê de li ser kêş û behrên erûzê sekiniye û bi awayekî pedagojîk ferheng nivîsandiye. Ferheng, demekê di medreseyan de wek materyala dersan hatiye bikaranîn (Başaran, 2014: 54; Adak, 2014: 254). Ferhengeke din jî *Gulzar* a Îsmailê Bazidî (1655-1710) ye. Ferheng bi sêzimanî ye (Kurdo, 1992: 17), lê ev xebata ku di çavkaniyan de derbas dibe negihaştîye dema me. *Mîrsadu'l-Etfala* Şêx Mihemed Kerbelayî (1885-1939) bi Kurdî-Farisî ye. Ev ferheng ji destpêkek û 15 beşan pêk tê. Ferhenga Mela Ebdulkerîm Muderris a bi navê *Du Rişte'yê* bi zaravaya Soranî û Erebi hatiye nivîsandin. Di sala 1970yan de di Întîşarata Kurdistanê de hatiye çapkirin (Aykaç, 2016: 9). Ferhengeke din a Kurdî jî *Ferhenga Quranê* ye ku muellifê wê Mela Mehmûd Tîrûwayî ev rasterast ji bo fêmkirina Quranê nivîsandiye. Di edebiyata kurdî de tenê ferhengek bi Kurdî-Tirkî hatiye nivîsîn. Ferheng ji aliyê Dilbikulê Cizîrî ve bereksê ferhengên din ji bo mezinan hatiye nivîsandin (Ertekin, 2017: 101). Ferhenga Ebdulsettar Rêkanî ya bi navê *Ferhenga Mizgefta Sîriyê* jî bi devoka Behdînan, bi Kurdî-Erebi hatiye nivîsandin (Bolelli û Ertekin, 2017: 39). *Luxetnameyê Ehmedî* ya Şêx Merûfê Nodeyî jî ku nusxeyeke wê wek *Kitabu Ehmediyeyê* di destê me de ye, dê li jêr bê vekolan.

1. Jiyana Şêx Merûfê Nodeyî

² Ji ber ku ev ferheng bi serê xwe babetê mijarek cuda ne, em dê bi awayekî kurt behsa wan bikin.

Şêx Merûfê Nodeyî şair û alimekî bi navûdeng ê edebiyata Kurdî ya klasîk e. Leqeba wî Merûf e (Mehmed Emin Zeki Bey, 1998: 361). Navên wî wek Şêx Merûfê Kose, eş-Şêx es-Seyîd Muhemmed, Şêx Merûf el-Berzencî, Şêx Merûf en-Nûdehî derbas dibe (Tanrıkulu, 2016: 283; Mehmed Emin Zeki Bey, 1998: 361; Kavak, 2017: 42).

Di çavkanîyeke Îranî de jî wek “Şêx Merûfê kurê Şêx Mustefayê kurê Şêx Ehmedê kurê Şêx Muhemmed Berzenciyê Nodeyî” derbas dibe. (Dadger, 2007: 153). Şêx Merûfê Nodeyî ji herêma başûrê Kurdistanê ye. Gundê wî Nodê, gundekê girêdayîyê Şehrezora navçeya bajarê Silêmaniyê ye. Şêx Merûfê Nodeyî di sala 1753yan de li vî gundê navborî hatiye dunyayê (Borekeî, 2008: 699).

Şêx Merûfê Nodeyî perwerdeya xwe ya ewil ji bavê xwe distîne. Piştî re li ser daxwaza bavê xwe diçe bajarê Kalaçolanê û li wir di medreseya el-Xaziyeyê de dixwîne (Kavak, 2015: 44). Piştî Kalaçolanê Şêx Merûfê Nodeyî diçe Hazermerdê û li wir perwerdeya xwe didomîne (Mehmed Emin Zeki Bey, 362). Şêx Merûf ji Mela Muhemmed b. el-Hac Hesên, Mela Evdila Beytûşî û ji Mela Muhemmed Xezai dersan distîne. Şêx Merûfê Nodeyî, ji Mela Evdila Beytûşî û ji Mela Muhemmed Xezai îcazetnameya xwe distîne. Piştî standina îcazetnameyê Şêx Merûfê Nodeyî li gundê xwe Nodê dest bi muderrisiyê dike (Kavak, 2015: 44). Lê piştî mirina muderrisê wî Mela Muhemmed Xezayî dizivire Kalaçolanê û li wir muderisiya xwe didomîne û dibe rêvebirê pirtûkxaneyê Mirektîya Baban.

Şêx Merûfê Nodeyî demek şûn de ji bo xwendina tesewifê diçe gundê Dehlîzeyê cem xalê xwe Seyyid Abdurrezzak b. Seyyid Îsmail el-Vulyânî ku bi xwe şêxekî Qadiriî bû (Kavak, 2015: 44). Piştî mirina xalê xwe diçe cem Şêx Elî ku ew jî şêxekî Qadiriyan e. Şêx Merûf îcazetnameya terîqeta Qadiriyyê ji Şêx Elî werdigire (Zeki Beg, 362).

Dema Şêx Merûfê Nodeyî îcazetnameya terîqetê distîne, li Silêmaniyê dersdariyê dike. Xwendekarên medreseyan tên intisabê wî dikin û bi vê rêyê bi navûdeng dibe (Kavak, 2011: 142). Di gel belavbûna şohreta wî ya di qada zanistan de, di warê civakî û siyasî de jî Şêx Merûf di herêmê de derdikeve pêş. Şêx Merûf di dema pevçûnên di navbera dewleta Osmanî û dewleta Îranê de nameyekê ji padişahê Osmanî Selîmê III. re dinivîse. Di nameya xwe de behsa rewşa herêmê dike û ji ber nexweşiya rewşa siyasî dixwaze ber bi Şam an jî Qudisê ve koç bike (Kavak, 2011: 142). Lê bersiva nameya wî nehatiye. Şêx Merûfê Nodeyî heta dawîya emre xwe li Silêmaniyê maye û di sala 1837an de wefat kiriye (Bolellî û Ertekin, 2017: 30) û piştî Şêx Merûfê Nodeyî kurê wî Kak Şêx Ehmed Berzencî bû postnişînê wî (Kavak, 2017: 43).

2. Perwerde û Rola Wî ya di Jiyanê Siyasî, Civakî û Olî de

Wekî hemî şair û muellifên edebiyata klasîk Şêx Merûfê Nodeyî jî di medreseyan de ders dîtiye. Di pêşketina ilm û zanîna de rola medreseyan ji bo

nivîskaran bêguman ne roleke kême. Lewra di pergala medreseyan de, zarokan di emrekî biçûk de dest bi xwendina medreseyê dikirin û dema di warê ilm û zanînê de dibûn pispor, îcazeta xwe ji medreseyan hildigirtin. Tabî ev tenê ne medreseyek e, heta şair îcazeta xwe digire ji dehan medrese û mamosteyan dersê distîne. Lê di perwerdekirina rojhilata navîn de darsa ewil a zarokan bi rêya endamên malbatê dest pê dike. Şair û muellifê me jî, di zaroktiya xwe de ji bavê xwe ders standine. Pişt re li gelek deveran feqîfî kiriye (Bolelli û Ertekin, 2017: 30).

Şêx Merûfê Nodeyî di medreseyan de ilmên wekî serf, mentiq, nehew, terkîb, edeb, hedîs, fiqih, eqîde, me'anî û hwd. xwendiyê. "Piştî derbaskirina tehsîla destpêkê, bi ilmê Erebi û mentiqê re mijûl bûye û ji wan îstifade kiriye. Çand û agahiyên berfireh ên Şêx Merûfê Nodeyî zêde hebûn, di zimanên wek Erebi û Farisî de feraseta wî hebû."³ (Paşabadî, 2013: 50). Şêx Merûfê Nodeyî îcazeyê xwe ya ilmî ji Mela Mehemedê Xezayî distîne. Piştî Şêx Merûfê Nodeyî di ilm de dibe pispor û îcazeyê xwe distîne, ew jî dersan dide. Xwendekarekî Şêx Merûfê Nodeyî, şairê mezin ê bi navê Evdîrehman Xalisê Telebaniyê Kerkûkî ye (Çakır, 2016:1347).

Di Kurdistanê Başûr de heta salên 1800î terîqeta Qadiriyyê terîqeta serdest û navdar bû. Di heman coxrafyayê de malbatên pêşketî jî, malbatên Berzencî û Sadatê Nehrî bûn (Bruinessen, 2003: 326). Silsileya malbata Berzenciyan li ser terîqeta Qadiriyyê bûn. Şêx Merûf jî wekî malbata xwe li ser vê terîqetê bû û di vî warî de xebatên olî û siyasî pêk anîne. Di heman demê de Mewlana Xalidê Neqşibendî (Şehrezorî û Bexdadî) çûye Hindistanê ji bo fêrbûna ilmê Îslamê. Piştî Mewlana Xalidê Neqşibendî ilmê xwe qedand û ji Hindistanê vegeriya Kurdistanê, ewil berê xwe da bajarê Silêmaniyyê. Lewra Silêmanî di nav Kurdan de wek paytexteke zanistê bû. Di sala 1811an de terîqeta Neqşibendiyan li başûrê Kurdistanê hatiye sazîkirin (Bruinessen, 2003: 327) û digel sazîkirina terîqeta Neqşibendiyan payeya terîqeta Qadiriyyê kême bû. Ji ber hindê di navbera her du terîqetan de gengeşî derketin û Şêx Merûfê Nodeyî û Mewlana Xalid bûn neyarên hev (Bruinessen, 2003: 334). Gava Mewlana Xalid tê herêma Silmaniyyê, di navbera wî û Şêx Merûfê Nodeyî de pevçûn çêdibe û Şêx Merûfê Nodeyî zora wî dibe, berê Mewlana Xalid dikeve Bexdayê (Bruinessen, 2013: 380). Di vê têkbinê de rola malbata Telebaniyan jî heye. Lewra di başûrê Kurdistanê de hem payeya Şêx Merûfê Nodeyî gelekî bilind bû, hem jî malbateke wekî malbata Telebaniyan piştevaniya wî kiriye. Herçendî malbata Berzenciyan malbatek berbiçav jî be, gelê herêmê ji aliyê olî û polîtîk ve girêdayîyê malbata Telebaniyan bûn (Bruinessen, 2003: 328).

Wek silsile malbata Berzenciyan bi eşîreta Caf (Bruinessen, 2003: 333), hikûmeta Baban, malbata Telebaniyan, waliyên Osmanîyan û bi dewleta Îranê re têkildar bûn. Vê yekê di dewra Şêx Merûf de bi awayekî zelal em dibînin. Îlmê ku di qada ol û terîqetan de erkeke payebilind dida Şêx Merûf, ew erk di qada

³ Wergera ji Farisî ji aliyê me ve hatiye kirin.

polîtîk de jî dida. Hesen Hezretî û Sebah Qenberî derbarê polîtîkaya Şêx Merûf a digel van malbat û dewletan de weha dibêje:

Têkiliya Berzenciyan ya bi Xanedana Hikûmeta Baban re li ser bingeha vê siyaseta di hate terîf kirin. Şêx Merûf bi waliyên Osmanî yên Bexdadê re têkiliyên xweş danîn, ku navenda hemî polîtîkaya Berzenciyan siyaseta nisbetê vê dewletê bû. Siyaseta şêxên Berzenciyan bi mîrekên Babanan re xurt bû, lê divê bal bidinê ku di usûlê hemî siyaseta Berzenciyan de têkiliyên wan yê bi dewleta Osmanîyan re ji yê Babanan çêtir bûn.

Bi vê yekê em Şêx Merûf digel Îbrahîm Paşa û li muqabilê Mehmûd Paşayê ewil yê girêdayîyê dewleta Îranê dibînin. Elbette divê ji pêwendiya Mehmûd Paşa bi Mewlana Xalidê reqîbê Şêx Merûf re xafil nebin. Şêx Berzenci girêdayîbûna xwe ya digel dewleta Osmanî û Babanan ji bo pêşketina armancên xwe ên terîqetî û karên xwe ên komî û şexsî dikir (Hezretî û Qenberî, 2016: 234).

Şêx Merûf têkiliyên baş digel waliyê Bexdadê datîne û ji waliyê Bexdadê dixwaze ku nehêle Mewlana Xalid bi awayeke rehet û serbest di Bexdadê rîtuêlên xwe yê terîqetî bike û bi vî awayî nahêle ku Mewlana Xalid ji xwe re murîdan kom bike. Lê waliyê Bexdadê vê yekê napejirîne û li hember Mewlana Xalid astengiyan dernaxe.

3. Berhemên Şêx Merûfê Nodeyî

Şêx Merûfê Nodeyî di qada zanistên muxtelîf de xwedan feraset û zanîn bûye. Di qada berhemên olî de Şêx Merûfê Nodeyî muellîfekî afirîner bû (Edmons, 2003: 105). Zanînen xwe yê derbarê van ilman de derbasî qada nivîskî kirine. Li gorî agahiyên Bolelli-Ertekin Şêx Merûfê Nodeyî 45 berhemên di mijarên cûr bi cûr de bi zimanê Kurdî, Farisî û Erebi li pey xwe hiştine (Bolelli û Ertekin, 2017: 30).

Şêx Merûfê Nodeyî di gelek mijarên cuda de berhem nivîsandine. Ev berhem bi awayekî gelemperî bi zimanê Erebi hatine nivîsandin. Ji van berhemên ferhenga wî bi Kurdî-Erebi ye. Bo numûne derbarê Şêx Merûfê Nodeyî û zanistan de Paşabadî dibêje “Wî di gelek zanistên dema xwe yê di rewacê de yê wekî serf û nehew, erûz, me’anî, beyan û bedî’, mentiq, isûl û ferayizê de qelemşorî kiriye û menzûmeyên giranbuha afirandine.” (2013: 50) û dîsa di heman mijarê de Bruinessen jî dibêje gelek berhem nivîsandine (2013: 380). Di gotareke Farisî de navê berhemek wî wek “Behr el-Ensab/Beyru’l-Ensab” derbas dibe (Hezretî û Qenberî, 2017: 232).

Di nivîsandina qesîdeyan de Şêx Merûfê Nodeyî xwedî ferasetekê bûye. Lewra li ser qesîdeyekê texmîsnivîsandin ne karekî hêsan e. Şêx Merûfê Nodeyî li ser qesîdeyek Îmamê Bûsîrî ya bi navê “Burde/Banet Suadê” bi erebi texmîsek nivîsandîye. Ev yek jî dide xuyakirin ku Şêx Merûfê Nodeyî bi qasî di ilm û zimanê Erebi de xurt e, di hunera Erebi de jî xwedî feraset bûye (bnr: Paşabadî,

2013: 49-64). Lêkolîner Abdulcebbar Kavak di lêkolîneke xwe de navê 52 berhemên Şêx Merûf dane (Kavak, 2011: 145-146)

3.1. Kitabu Ehmediye⁴

3.1.1. Ji Aliyê Naverokê ve

Berhem, di destpêkê de bi hemdele, selwele û sebebêtelîfê dest pê dike. Sêzdeh beyt di destpêkê de bi vî awayî ne. Piştî van sêzdeh beytan muellif dest bi metna bingehîn ango dest bi ferhengê dike. Beytên hemdele û selweleyê weha ne:

- D/1 Be namî Xuday Heyy la yemût⁵
Perwerdigari mulk û melekût
- D/2 Elhemdulillahi ela ma weheb⁶
Medana ilmî lisanê ‘Ereb
- D/3 Selat û selamê bî hed û hesab
Ber Muhammed bad hemû al û eshab.

Muellif di sebebe telîfê de ewil xwe dide nasîn û pişt re diyar dike ku ferheng ji bo kurê xwe yê bi navê Ehmed, bi zimanê Erebî û Kurdî nivîsandiyê. Herwiha di ferhengê de diyar dike ku zimanê Erebî ji bo zanîne wek madenekê ye. Gava

⁴ Du nusxe li ser vê berhemê hene û di teza masterê de ji ber ku me herdu nusxe edîsyon-krîtîk kirin û dan ber hev em dê li vir lêkolîne li gorî halê edîsyon-krîtîkê bikin.

⁵ Her sêzde malikên pêşiyê ji nusxeya Întîşaratê Kurdistanê hatine lê zêdekirin. Ev Nusxe dê di vir de wek (Î.K) bête bikaranîn.

⁶ D/2 Elhemdulillahi elî ma weheb⁶
Kanîya zanîne zimanê ‘Ereb

D/3 Selat û selamê bê hed û hesab
Li Muhammed bin hem bilînd û xub

D/4 Û pişt re bizane weha dibêje
Me’rûfê kurê Mistofîyê kurê Ehmed

D/6 Di vi rîsaleyê de bi zimanê Kurdî
Zimanê Erebî îzah bikim

D/7 Da kurê min Ehmed bê zehmet
Bibe zanayê peyvên Erebî

D/8 Lî haza nawem na Ehmediye
Wellahî ercû islahe’l-niyye

D/9 Pirtûk ji du beşan pêk tê
Yek beşa navan yek beşa lêkeran

D/10 Li binê her navî binivîsim
Pirjimar e an yekjimar e an parjimar

D/11 Di nava hemîyan de di beşa lêkeran de
Lêkerên dema borî wergerînim

D/12 Li binê her lêkerê binivîsim
Dema fireh mesder an parjimar

kurê wî dest bi xwendinê bike, ev ferheng jê re bibe alîkar ku di zimanê Erebi de zehmetê nekêşe:

- D/2 Elhemdulillahi ‘ela ma weheb
Medana ilmî lisanê ‘Ereb
- ...
D/4 Ê be’ d bidan çunîn mîgûyed
Me’rûf bin Mistofî bin Ehmed
- ...
D/6 Der în risale be Kurdî zeban
Konem zebanê ‘Ereb ra beyan
- D/7 Ta ke ferzendem Ehmed bî te’eb
Şevê danayê luxatê ‘Ereb
- D/8 Lî haza nawem na Ehmediye
Wellahî ercû islahe’ n-niyye

Ferheng ji xeynî her 13 beytên destpêkê ji du beşan pêk tê. Beşek li ser peyvên navdêr û beşek jî li ser lêkeran hatiye nivîsandin. Wekî muellif jî diyar dike di beşa lêkeran de muellif lêkeran li gorî dema wan dide:

- D/9 Be du bab kitab mîşewed kemal
Yek babê esma yek babê ef’al
- D/10 Zîrê her ismî mîkonem tehrîr
Cem’eş yek bûd ya du ya kesîr
- D/11 Der babê ef’al miyan heme
Fi’lê mazî ra konem tercume
- D/12 Zîrê her fi’ilî mîkonem teqrîr
Muzarî û mesder kem bî ya kesîr.

Ji ber ku muellif di rêbaza perwerdeya medreseye de xwedan feraset e, di nivîsandina ferhengê de jî ev yek nîrxandiye. Ferheng ji bo zarokan -bi taybetî ji bo Ehmed- bi awayekî pedagojîk nivîsandîye. Muellif mijarên xwe li gorî; ji gelemperîyê ber bi taybetîyê ve, têkilîya parçe û komê, rêbaza pîrskirinê û bi hunerên edebî vehonandine.

Ji gelemperîyê ber bi taybetîyê ve:

- 1/38 Şems **rûj** e qemere **mang** e
Dirhem dîrem, daniq dang e

Têkilîya parçe û komê:

- 1/1 Re’s ser e ‘eyn çaw e
Beden qalib, ism naw e

Rêbaza pirskirinê:

1/60 Xuf **çi?** mesh e midas sol e
'Amir awa gamir çol e

Hunerên edebî:

2/81 Şeyf û qeyz havîn e rebî' behar e
Başin **pinhan** e zahir **diyar** e

...
3/61 Cedîd **taze** qedîm **kevn** e
Meşhûn pur e duhn ron e

Digel van, muellif di naverokê de gelek mijarên serbixwe bikaranîne. Muellif di derbarê hin mijaran de gelek agahî nedane. Wekî mînak di derbarê pişeyan de pênc pişe tenê derbas dibin û di derbarê rengan de, ji rengên sereke zêdetir agahî nehatine dayîn:

1/56 Ebyed **spî** ye eswed **reş** e
Ezreq **şîn** e nesîb beş e

Lê muellif di derbarê hin mijaran de gelek agahî dane ku van mijaran ferheng dewlemend kirine. Di derbarê ajelan de, hem gelek ajal hatine dayîn hem jî wateya van ajelan ya bi Erebi bi çend peyvyan hatiye dayîn. Wekî mînak, peyva şêr çardeh caran derbas dibe û ev her çardeh ji hev cuda ne. Ew nav weha ne: "Leys, heyder, deyxem, qesweret, heydere, xezenfer, usame, sarix, lebwet, şibl, sîd, sumeydî, dirxam û esed".

80

1/86 Leyş heyder deygem **şêr** e
B'el şewher fehl nêr e

Mijarên ku di ferhengê de derbas dibin di tabloya jêrîn de digel hem navê mijaran hem rêjeya wan e. Herçendî di Erebi de gelek peyv ji bo navekî hatibin bikaranîn jî me ew yek hesabandiye. Wek mînak çardeh caran dibêje şêr lê me ew yek hesaband.

Mijar	Hejmar	Mijar	Hejmar
reng	9	wext/zeman	18
ol/bawerî	5	rewşa hewayê	13
mekan	18	mucewher û xeml	22
bergeh û alî	8	aletên kevn	17

pîşe	5	cil û berg	9
endamên laşê mirov	50	xwarin - vexwarin	34
kozmolojî	3	hejmar	18
fizyonomî	13	nebat	42
endamên malbatê	24	ajel	63

Di mijara qit'eyan de, gava muellif qit'eyan dinivîsin, li ser behra qit'eyê agahiyan didin, lê di Kitabu Ehmediyeyê de ev yek nîne. Di ferhengê muellif çar qit'e bi kar anîne lê di binê van qit'eyan de li ser behrên erûzê nesekinîye. Herweha di berhemê de çar behr cih digirin. Bo mînak du behrê wê weha ne:

Remel: fai'latun, fai'latun, fa'ûl e. Lê behr hinekî xirab bûne.

3/2 Bab derga i'qd gerdin-i bend-i dur
 ʤurf cuwan û zur dugme ye ʤaq tar

Hezec: Ev behr wek "mefai'lun, mefai'lun, feû'l" e.

2/110 Welûd zayind e e'qîm nezok e
 Zukam helamet su'al çî kok e

3.1.2. Ji Aliyê Ruxsarî ve

Di tradisyona ferhengan de ferhengên menzûm bi gelemperî bi teşeya mesnewiyê hatine nivîsandin. Ji ber ku ferheng, wekî mesnewiyan dirêj in û derfeta vehonandina metnên dirêj awayê mesnewiyê dide muellif. Lê di ferhenga Şêx Merûfê Nodêyî de du teşeyên nezmê hatine bikaranîn. Yek ji wan mesnewiyê ye û ya din jî xezel e.

Peyva mesnewiyê wek têgehekê tê wetaya "isneyn" a Erebi distîne ku ew jî tê wateya "dulib, dulib dulibî"yê (Güllü, 2016: 63; Dilçin, 2013: 167). Qafiyeya mesnewiyan bi awayê "aa, bb, cc, dd," destpê dike û bi vî awayî didome. Her beytek mesnewiyan di nava xwe de biqafiyeye ye. Di ferhengê de ev cure weha derbas dibe:

1/59 Şecer dirext hecer berd e
 Dewa derman da' derd e

1/60 Xuf çî? mesh e midas sol e
 'Amir awa gamir çol e

Di edebiyata klasik de helbestên hejmarê beytên wan kêmbi teşeyê hatine nivîsandin. Lewra di awayê xezelê de beyta yekem di nav xwe de biqafiyeye ye û

risteyên dawîn ya beytên din bi beyta ewil ve girêdayîne. Qafiyeya xezelan bi “a-a, x-a, x-a,x-a...” tête hûnandin (Pala, 2004: 165). Di ferhengê de ev cure di du cîyan de hatiye bikaranîn. Her du caran jî di beşa sêyem de hatine bikaranîn. Lê hin beytên bi awayê mesnewiyê ketine navbera beytên bi awayê xezelê. Ev cure di ferhengê de weha derbas dibe:

3/17   Hîzb û sirb û ʔaife firçe guruw
Merret û merreteyn yekbar û dubar

Ferheng ji aliyê serwa û paşerwayan ve bi awayekî dewlemend hatiye vehonan. Çar awayên serwayê di ferhengê de cih digirin. Ev serwa, serwaya mucerred, murdef, mueyyed, muesses in. Mînak ji serwaya mueyyed:

1/111   Huccet burhan sulţan delîl
Melik paşa şaxir zelfîl

Ji bilî van, çar serwayên bi cînasê cih digirin. Ev cînas, cînasên muzeyyel, mukerrer, lahîk û tam in. Mînak ji cînasa mukerrer:

2/7   Selasûne şelaşîne sî
Kişmiş kişmiş mişmiş qeysî

Di nusxeya bi navê Kitabu Ehmediyeyê de hejmara beş, malik û peyvên Erebi weha ye:

82

Beş	Malik	Hejmara Erebi	Peyvên
Beşa yekem	141	570	
Esmau'l-'eded	183	546	
Qet'eta axir	75	304	

3.1.3. Ji Aliyê Zimên ve

Ji ber ku berhem ferheng e û mebesta ferhengan fêrkirina zimanekî ye, darazek di derbarê hêsanbûn û dijwarbûna zimanê ferhengan de dibe ku xelet be. Di beşa destpêkê de muellif bi zimanê Erebi û Farisî dest bi ferhengê kiriye û sêzde beyt bi vî awayî ne. Di beşa bingehîn de ferheng Erebi-Kurdî (Sorani) ye. Ji aliyê mijarên zimanî ve ferheng berhemeke dewlemend e. Lewra muellif di ferhengê de navdêr, rengdêr, hoker, lêker, cînavk bi awayekî serkeftî dane. Di mijara navdêran de li ser navdêrên nêzwate, hevwater û nêzdeng sekiniye û ev yek herî bêhtir bi zimanê Erebi saz kirine. Ev mijar weha derbas dibin:

Yên hevwater:

1/22 Helq û hulqûm bulxûm gerû
Hût masi ye 'elq zerû

Yên nêzwate:

2/82 Qirtas **kaged** e werqet çi? **per** e
Şerşer bayî sext e ruxam mermer e

Yên nêzdeng:

3/39 **Remad** çi ye? xulemêş e
Remed be Kurdî çawêş e

Muellif di mijara rengdêr û zayendê de, ji bo îfadekirina hin bêjeyên Erebi serî li hin ravekên bi Kurdî daye. Wek ku tê zanîn di Soranî de zayend cih nagire (Berbang, 2004: 31), ji ber hindê, muellif ji bo zayendê ravek bi kar anîne. Mînaka zayendê:

1/64 Xurûf belê **berxî nêr** e
Xurûfet mê ye dirgâm şêr e

Di hin rewşan de muellif rasterast ji zayenda biyolojik sûd wergirtiye. Di Erebi de qertafa zayenda Erebi (t) bi kar anîye û peyvên Kurdî yên zayenda biyolojik beramberê wan dane. Di ferhengê de weha derbas dibe:

2/55 Mişbah û nîras û sirac çira ye
Şeqîqet xuşk e **şeqîq** bira ye

83

Wek ku me li jor jî îfade kirîye rengdêrên di ferhengê de bi gelemperî di halê ravekan de derbas dibin. Ev yek weha cih digirin:

1/139 Xemr û mudame şerab e
Yetîm **mindalê bêbab** e

Yekjimarî û pirjimarîya di zimanê Kurdî de di rewşa ravek û hevokan de derdikeve holê. Ji ber vê yekê yekjimarî û pirjimarîya Kurdî di ferhengê de qet cih nagire. Muellif di vê rewşê de serî li hin qertafên Erebi û Farisî dane. Di Erebi de ev yek gelek caran rasterast li ser peyvê û carinan jî bi peyva “cem”a Erebi tê saz kirin. Şêx Merûfê Nodeyî ev her du jî bi kar anîne. Herwiha qertafa pirjimarîya Farisî “ha” jî cih digire. Ev weha derbas dibin:

1/105 Di'ame sariye sutûn
Qern şax e cemhî **qurûn**
...

3/4 Xeylî cemi' **esbha** û suware**ha**
Keyl pîwan wezn kêşan fek zar

Şêx Merûfê Nodeyî di beşa destpêkê de gotiye ku ferheng dê ji du beşan ve pêk bê: beşek ji navdêran beşek ji lêkeran. Di mijara navdêran de ferheng bi awayekî dewlemend hatiye vehonandin. Lê di mijara lêkeran de ev yek ne derbasdar e. Lewra Şêx Merûfê Nodeyî, herçendî cih dabe cureyên lêkeran jî, mînak kê m dane. Lêkerên xwerû, dariştî, hevedudanî û di dema borî de û di rewşa mesterî de lêker hatine dayîn. Lê wek me gotî mînak kê m in. Mînaka lêkerên xwerû:

1/33 Reqebe ‘ebd û gerden e
Heyat jîn e mewt **mirdin** e

Lêkerên dariştî:

3/75 Qe‘ede **danîşt** celese eyden
‘Ebere **raburd** weqefe westan

Lêkerên hevedudanî:

3/60 Sebeq **pêşkewt** nezer newarî
Exeze girtî ekel xwardî

Encam

Ferhengên menzûm ji aliyê alimên medreseyan ve ji bo armancên cuda hatine nivîsandin. Armanaceke van ferhengan jî hînkirina zimanekî biyanî ye. Ferhengên menzûm di medreseyan de wek materyalên dersan hatine bikaranîn. Bi rêya van ferhengan hem zarok bi awayekî hêsan çavnasê zimanekî biyanî bûne hem jî muellifên van ferhengan zarok hînî rê û rêbazên erûz û helbestvanîyê kirine. Ji vê hêlê ve ev berhem ji armanaceke edebî bêhtir bi armanaceke perwerdeyê ve têkildar in.

Pêwist e ev ferhengên menzûm ên di edebiyata Kurdî ya klasik de ji perspektîfên cuda ve bîn tehlîl kirin û nirxandin. Lewra bi rêya van ferhengan, zimannas dikarin pêvajoya zimanê Kurdî ya di qada dîrokê de bibînin û binirxînin. Bi vê yekê guherînên li ser peyv û wateyan dikarin bîn tehlîl û şîrove kirin.

Em di vê xebata xwe de li ser ferhenga menzûm a Şêx Merûfê Nodeyî ya bi navê Kitabu Ehmediyeyê sekinin û me xwast ji çend aliyan ve wê bidin nasandin. Gava em li hejmara beytên ferhengê jî dinêrin em dibînin ku ev ferheng ji bo perwerdekirina zarokan bi taybetî ji bo kurê wî- hatiye nivîsandin. Rêbaza ku muellif ji xwe re kirîye bîngeh ji aliyê pedagojîk ve rêbazek bikêr û serkeftî ye. Lewra di vê rêbazê de muellif hin rêbazên modern ên ku pedagoq pêşniyaz dikin bi kar anîne. Ferheng bi zimanên Erebi-Kurdî hatiye nivîsandin û peyvên Erebi yên di ferhengê de ji yên Kurdî bêhtir in. Ev yek jî armanca şairî ya hînkirinê aşikartir dike. Lewra şairî, wateya peyveke Kurdî bi çend peyvên Erebi daye. Ji ber ku ferheng rasterast li ser peyvên disekine, em nikarin bi darazekê di derbarê zimanê wê de agahiyan bidin. Lê şewaza muellif wekî ku di beytan de jî tê dîtin şewazek herikbar e. Em di wê baweriyê de ne ku, xebateke berawirdî ya li ser ferhengên Erebi-Kurdî dê dewlemendiya her du zimanan

derxîne holê. Bi heman awayî ferhengeke alfebetîk û pêristek li ser her du zimanan dê dewlemdiya zimanê Kurdî derxîne holê.

Çavkanî

- Adak, Abdurrahman. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*. İstanbul: Nûbihar.
- Aykaç, Seyfettin. (2016). *Mela Mehmûdê Tîruwayî û Ferhenga Wî ya Menzûm (Metn û Lêkolîn)*. Çewlig: Zanîngeha Bingolê Esntîtuya Zimanên Zindî.(Teza Lîsansa Bilind ya Çapnebûyî)
- Başaran, Cihat.(2014). *Kürt Dilinde Sözlükler*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî).
- Berbang, Samî. (2004). Di Kurdî de Erk û Rola Tewanga Navdêr û Cînavkan. *Zend*. İstanbul: Rêzêpirtûk 1. r. 31-34.
- Bolelli, Nusrettin û Ertekin Nurettin. (2017). Ferhengên Menzûm di Edebiyata Kurdî de. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. C:3, Hej:5, r.21-44.
- Borekê, Sidîq Sefîzade. (2008). *Mêjûyê Wêjeyê Kurdî*. Hewlêr: Aras.
- Bruinessen, Martin Van. (2003). *Ağa, Şeyh ve Devlet*, (wer: Banu Yalkut). İstanbul: İletişim.
- Bruinessen, Martin Van. (2013).Kadiriyye ve Kürtler Arasında Kadiriyye Kolları (wer:Hür Mahmut Yücer). *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. C:2, Hej:1, r. 374-392.
- Çakır, Mehmet Sait. (2016). Abdurrahman Hâlis Tâlebânî Kerkûkî ve Kitâbü'l-Meârif fî Şerh-i Mesnevî-i Şerîf Eseri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C:9, Hej:44, r. 1346-1351.
- Dadger, Riza. (2007). Sahibdilek di Tekkeyê de. *Misaghe Amin A Research Quarterly on the Religions and Sects*. Hej:1, 151-160.
- Dilçin, Cem. (2013). *Örneklerle Türk Şiiri Bilgisi*. İstanbul: TDK.
- Durmuş, İsmail. (2009). Sözlük. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C:37, r. 398-401
- Edmons, C. J. (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar (Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme 1919-1925)*, (wer: Serdar Şengül- Serap Rûken Şengül). İstanbul: Avesta.
- Ertekin. M. Z. (2017). İlk Türkçe Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan. *Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*. C:9, Hej:1, r. 89-106.
- Güllü, Zeydin. (2016). Mesnewîya Seyf-ul Milûk û Bed'ul Cemal a Siyahpoş. *Wêje û Rexne*. Hej:7, r: 59-81.
- Gümüş, Zehra. (2007). Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. C:2, Hej:4, r. 423-431

- Hezretî, Hesên û Qenberî, Sebah. (2016). Têkiliyên Siyasî yên Şêxên Berzenciyên Kurdîstana Iraq'ê Digel Dewleta Osmanî. *Kovara Ilmî ya Lêkolînên Dîrokî*. C:3, Hej:63, r. 229-257.
- İnce, Yılmaz. (2002). Manzum Sözlükler ve 'Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelîmât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C:12, Hej:2, r. 175-182
- Kaplan, Yunus. (2017). Farsça Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Lügat. *Studies of the Ottoman Domain*. C:7, Hej:12, r. 213-236.
- Kavak, Abdulcebbar. (2011). Şeyh Ma'ruf el-Berzenci ve Kadiriyye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmaları Dergisi*. Hej:28, r. 137-157.
- Kavak, Abdulcebbar. (2015). XVIII. Yüzyılda Kuzey Irak'ta Tasavvufî Faaliyet Yürüten Kâdirî Şeyhleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)*. XIX, 2, r. 29 – 47.
- Kavak, Abdulcebbar. (2017). Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tarikatlar. *Akdemar Dergisi*. Hej:2, r. 15-54.
- Kılıç, Atabey. (2006^a). Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyan -1-(İnceleme). *Türkoloji Dergisi*. Hej:2, r. 81-100.
- Kılıç, Atabey. (2006^b). Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyan. *Kayseri Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Hej:20, r. 65-77.
- Kurdo, Qanatê. (1992). *Tarixî Edebiyata Kurdi*. Ankara: Öz-Ge Yayınları.
- Mehmed Emin Zeki Bey. (1998). *Meşahîr-i Kurd u Kurdistan (Kürd ve Kürdistan Ünlüleri)*. Sweden: Apec Yayınları.
- Mesut Lutfî Efendi. (2012). *Tuhfe-i Lutfî Türkçe Farsça Manzum Sözlük*. (amd: Ahmet Tanyıldız). İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Pala, İskender. (2004). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları
- Paşabadî, Yedûllah. (2013). Lêkolînek Nasandinêya Xweşik li ser Texmîsa Şêx Merûf Nodeyî ya li ber "Burde"ya Bûsîrî. *Kovara Zimanên Mubîn (Lêkolînên Zimanê Erebi)*. Hej:14, r. 49-64.
- Tanrikulu, Ebubekir. (2016). *Altın Silsile (Silsilet 'üz – Zeheb) ve Hak Tarikatlar*. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık.